

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 7.560 (SJIF 2024)

भारतातील ग्रंथालय प्रशासन आणि आव्हाने (Challenges Before Library Administration)

विलास किसनराव भादे

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doi/10.2024-39649197/IRJHIS2412006>

प्रस्तावना :

ग्रंथालये दीर्घकाळापासून ज्ञान आणि माहितीचे भांडार मानली जातात, शिक्षण, संशोधन आणि सांस्कृतिक संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा म्हणून कार्य करतात. भारतातील वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या आणि वाढती शैक्षणिक व्यवस्था पाहता ग्रंथालये विशेष महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रंथालयांचे महत्त्व मान्य असूनही आधुनिक युगात त्यांचे व्यवस्थापन व कामकाज अनेक आव्हानांना सामोरे जात आहे. ही आव्हाने तांत्रिक बदलांपासून सामाजिक-आर्थिक मर्यादांपर्यंत आहेत, ज्यामुळे कार्यक्षम आणि न्याय्य सेवा देण्याच्या त्यांच्या क्षमतेवर परिणाम होतो.

हा लेख भारतातील ग्रंथालय प्रशासन सद्यस्थितीचे परीक्षण करतो, प्राथमिक आव्हाने ओळखतो आणि त्यांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी संभाव्य उपाय प्रदान करतो. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, धोरणात्मक हस्तक्षेप आणि सामुदायिक सहभागाची भूमिका यात अधोरेखित करण्यात आली आहे.

भारतातील ग्रंथालय प्रशासनाचा ऐतिहासिक संदर्भ :

भारतातील ग्रंथालयांना प्राचीन काळापासून समृद्ध इतिहास आहे. नालंदा आणि तक्षशिला सारख्या संस्थांमध्ये हस्तलिखितांचे अफाट संग्रह होते, जे अत्यंत संघटित ग्रंथालय संस्कृतीचे प्रतिबिंब होते. मुघल काळात शाही ग्रंथालयांची भरभराट झाली आणि ब्रिटिश वसाहतकाळात कोलकात्यात नॅशनल लायब्ररी ऑफ इंडियासह सार्वजनिक व शैक्षणिक ग्रंथालयांची स्थापना झाली. स्वातंत्र्यानंतर, भारत सरकारने ग्रंथालयांच्या पायाभूत सुविधा मजबूत करण्यासाठी अनेक धोरणे आणि कार्यक्रम सुरू केले, ज्यात १९७२ मध्ये राजा राममोहन रॉय लायब्ररी फाउंडेशन (आरआरएलएफ) ची स्थापना समाविष्ट आहे. हे उपक्रम राबवूनही भारतातील ग्रंथालयांना विविध प्रणालीगत आणि कार्यात्मक आव्हानांमुळे त्यांच्या क्षमतेची पूर्ण जाणीव झालेली नाही.

ग्रंथालय व्यवस्थापन: संकल्पना आणि पद्धती :

ग्रंथालय प्रशासनात उपयोजकांच्या माहितीच्या गरजा कार्यक्षमतेने पूर्ण करण्यासाठी संसाधनांचे आयोजन आणि देखभाल करणे समाविष्ट आहे. यात अनेक कार्ये समाविष्ट आहेत:

1. **संग्रह विकास:** संबंधित संसाधने मिळविणे आणि देखभाल करणे.

2. **तालीकीकरण आणि वर्गीकरण:** सुलभपुनर्प्राप्तीसाठी सामग्रीची पद्धतशीर संघटना.
3. **उपयोजक सेवा:** भौतिक आणि डिजिटल माध्यमांद्वारे संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करणे.
4. **तांत्रिक एकीकरण:** माहिती तालिका, प्रवेश आणि सामायिक करण्यासाठी डिजिटल साधने समाविष्ट करणे.
5. **मानव संसाधन व्यवस्थापन:** कुशल ग्रंथपाल व सहाय्यक कर्मचाऱ्यांची भरती व प्रशिक्षण.

भारतातील ग्रंथालय व्यवस्थापनातील आव्हाने :

1. पुरेशा निधीचा अभाव :

भारतातील सार्वजनिक आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांना अनेकदा अपुऱ्या निधीचा सामना करावा लागतो. मर्यादित आर्थिक संसाधने संकलन विकास, पायाभूत सुविधा सुधारणा आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यात अडथळा आणतात.

2. डिजिटल विभाजन :

डिजिटल लायब्ररी आणि ऑनलाइन संसाधने जागतिक स्तरावर लोकप्रिय होत असताना, भारतातील डिजिटल विभाजनामुळे समान प्रवेशावर मर्यादा येतात. विशेषतः ग्रामीण ग्रंथालयांमध्ये डिजिटल सेवा देण्यासाठी पायाभूत सुविधा आणि तांत्रिक पाठबळाचा अभाव आहे.

3. कालबाह्य पायाभूत सुविधा :

भारतातील अनेक ग्रंथालये अपुऱ्या सुविधा असलेल्या जुन्या इमारतींमध्ये कार्यरत आहेत. अपुरी प्रकाशव्यवस्था, अपुरी आसनव्यवस्था आणि आधुनिक भौतिक सोयीसुविधांचा अभाव यामुळे ग्रंथालयातील संसाधनांचा वापर करण्यापासून उपयोजक परावृत्त होतात.

4. कुशल कर्मचाऱ्यांची कमतरता :

व्यावसायिक प्रशिक्षित ग्रंथपाल आणि ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांची कमतरता हे मोठे आव्हान आहे. आधुनिक ग्रंथालय प्रणाली, विशेषतः डिजिटल तंत्रज्ञानाचा समावेश असलेल्या संस्थांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आवश्यक कौशल्याचा अभाव बऱ्याच संस्थांमध्ये आहे.

5. तंत्रज्ञानाचे एकीकरण :

तंत्रज्ञानाने जागतिक स्तरावर ग्रंथालय व्यवस्थापनात क्रांती घडवून आणली असली, तरी आधुनिक साधनांचा अवलंब आणि एकीकरण करण्यात भारतीय ग्रंथालयांसमोर आव्हाने आहेत. अपुरी इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, तांत्रिक प्रशिक्षणाचा अभाव आणि बदलांना होणारा विरोध यांसारख्या समस्यांमुळे ही समस्या अधिक प्रमाणात निर्माण झाली आहे.

6. मर्यादित जागरूकता आणि वापर :

क्षमता असूनही लोकांमध्ये जागरूकतेच्या अभावामुळे ग्रंथालयांचा अनेकदा कमी वापर केला जातो. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये वापरकर्ते देऊ केलेल्या सेवांबद्दल किंवा कार्यक्षमतेने त्यांचा वापर कसा करावा याबद्दल अनभिज्ञ असतात.

7. राष्ट्रीय मानकांचा अभाव :

ग्रंथालय प्रशासनासाठी प्रमाणित धोरणे आणि कार्यपद्धती नसल्यामुळे विविध क्षेत्रांमध्ये सेवा वितरणात विसंगती निर्माण होते. ही तफावत ग्रंथालय सेवेच्या गुणवत्तेवर आणि एकरूपतेवर परिणाम करते.

8. संवर्धन आणि संवर्धन :

भारतातील ग्रंथालयांमध्ये असंख्य दुर्मिळ हस्तलिखिते आणि ऐतिहासिक नोंदी आहेत, त्यापैकी बऱ्याच जतन तंत्रां आणि पर्यावरणीय परिस्थितीमुळे धोक्यात आहेत.

ग्रंथालय प्रशासनातील नवकल्पना आणि संधी :

1. डिजिटल ग्रंथालये आणि ई-संसाधने :

डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडियासारख्या डिजिटल लायब्ररीच्या विकासामुळे आणि नॅशनल डिजिटल लायब्ररीसारख्या उपक्रमांमुळे ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे नवे मार्ग खुले झाले आहेत. हे प्लॅटफॉर्म भौगोलिक अडथळे पार करून वापरकर्त्यांसाठी विशाल संग्रह सुलभ करतात.

2. ग्रंथालय सेवांचे ऑटोमेशन:

इंटिग्रेटेड लायब्ररी मॅनेजमेंट सिस्टिम्स (आयएलएमएस) सारखी ऑटोमेशन साधने कॅटलॉगिंग, सर्क्युलेशन आणि संसाधन व्यवस्थापन, कार्यक्षमता आणि वापरकर्त्यांचा अनुभव सुधारणेसुलभ करतात.

3. फिरती ग्रंथालये :

विशेषतः ग्रामीण भागात सुलभतेचे आव्हान पेलण्यासाठी फिरती ग्रंथालये हा एक अभिनव उपाय म्हणून उदयास आला आहे. ही ग्रंथालये दुर्गम भागात संसाधने आणतात, व माहिती आणि स्थान विषयक सर्वसमावेशकता सुनिश्चित करतात.

4. सामुदायिक सहभाग :

स्थानिक समुदायांना ग्रंथालयाच्या उपक्रमांमध्ये गुंतविणे त्यांची प्रासंगिकता आणि टिकाऊपणा वाढवू शकते. बुक क्लब, साक्षरता मोहिमा आणि कार्यशाळा यासारखे कार्यक्रम विविध वापरकर्ता गटांना आकर्षित करतात आणि शिकण्याची संस्कृती वाढवतात.

5. धोरण समर्थन आणि सहकार्य :

सरकारी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि खाजगी संस्था यांच्यातील सहकार्यामुळे अधिक चांगला निधी, प्रशिक्षण आणि संसाधनांची देवाणघेवाण होऊ शकते. ग्रंथालय आधुनिकीकरणासाठी राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाच्या शिफारशींसारख्या धोरणांनी आमूलाग्र बदलांची मुहूर्तमेढरोवली आहे.

यशस्वी ग्रंथालय प्रशासनाचा केस स्टडी :

1. दिल्ली पब्लिक लायब्ररी (डीपीएल) :

दिल्ली पब्लिक लायब्ररी ही भारतातील सर्वात प्रमुख सार्वजनिक ग्रंथालय प्रणालींपैकी एक आहे, जी मोबाइल लायब्ररी आणि डिजिटल संसाधनांसह सर्वसमावेशक सेवा प्रदान करते. कम्युनिटी आउटरीच आणि डिजिटायझेशनवर लक्ष केंद्रित केल्याने इतर संस्थांसमोर एक आदर्श निर्माण झाला आहे.

2. अण्णा शताब्दी वाचनालय, चेन्नई :

चेन्नईतील हे अत्याधुनिक ग्रंथालय अखंड ग्रंथालय अनुभव प्रदान करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि वापरकर्ता-केंद्रित डिझाइन एकत्र करते. त्याची डिजिटल संसाधने आणि मुले आणि अपंग व्यक्तींसाठी विशेष विभाग सर्वसमावेशक ग्रंथालय व्यवस्थापनाची क्षमता अधोरेखित करतात.

3. INFLIBNET :

यूजीसीअंतर्गत माहिती आणि ग्रंथालय नेटवर्क (इनफ्लिबनेट) केंद्र भारतातील शैक्षणिक ग्रंथालयांना डिजिटल माध्यमातून जोडण्यात अग्रेसर आहे. शोधगंगा आणि ई-शोधसिंधू सारख्या उपक्रमांनी संशोधन संसाधनांच्या उपलब्धतेत क्रांती घडवून आणली आहे.

आव्हानांवर मात करण्याची रणनीती :

1. **वाढीव गुंतवणूक** : ग्रामीण व वंचित भागांवर लक्ष केंद्रित करून ग्रंथालय विकासासाठी अधिक आर्थिक तरतुदीची सोय करणे.
2. **क्षमता निर्मिती** : ग्रंथपालांचे तांत्रिक व व्यवस्थापकीय कौशल्य वाढविण्यासाठी त्यांना तांत्रिक व संसाधने हाताळणे व्यक्तिमत्व विकास ज्यातून सॉफ्ट स्किल्स यांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.
3. **सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी** : पायाभूत सुविधा आणि संसाधनांची उपलब्धता सुधारण्यासाठी खाजगी संस्थांशी सहकार्यास प्रोत्साहन देणे.
4. **जनजागृती मोहिमा** : ग्रंथालयाचा वापर आणि विविध लोकसंख्येतील सहभाग वाढविण्यासाठी आउटरीच कार्यक्रम राबविणे.
5. **मानकीकरण** : गुणवत्ता आणि सेवांमध्ये सातत्य सुनिश्चित करण्यासाठी ग्रंथालय व्यवस्थापनासाठी राष्ट्रीय मानके स्थापित करणे.
6. **जतन प्रयत्न** : दुर्मिळ आणि ऐतिहासिक दस्तऐवजांसाठी आधुनिक संवर्धन तंत्रात गुंतवणूक

समारोप :

पारंपारिक आव्हाने आणि आधुनिक संधी यांच्या मिश्रणाला तोंड देत भारतातील ग्रंथालय व्यवस्थापन एका अशा स्थानावर स्थित आहे. निधीची कमतरता, कालबाह्य पायाभूत सुविधा आणि कुशल कर्मचाऱ्यांची कमतरता यासारख्या समस्या कायम असल्या तरी तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण, समुदायाचा सहभाग आणि धोरणात्मक समर्थन परिवर्तनाचे मार्ग प्रदान करते.

माहिती केंद्र म्हणून आपली क्षमता पूर्ण करण्यासाठी भारतीय ग्रंथालयांनी बदलत्या काळाशी जुळवून घेतले पाहिजे, नावीन्य आणि सहकार्याचा फायदा घेतला पाहिजे. भारतात ग्रंथालये शिक्षण, संशोधन आणि सांस्कृतिक संवर्धनाचे आधारस्तंभ म्हणून कार्यरत राहतील याची खात्री करण्यासाठी सरकारी संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि नागरी समाजासह भागधारकांचे एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहेत.

संदर्भ:

1. Raja Rammohun Roy Library Foundation. Reports and publications. Retrieved from <https://rrrlf.gov.in>
2. National Knowledge Commission. (2007). Libraries: Gateways to knowledge. Retrieved from <http://knowledgecommission.gov.in/reports/library.asp>
3. Digital Library of India. Digital Library Initiative. Retrieved from <https://www.dli.ernet.in>
4. INFLIBNET Centre. Shodhganga: A reservoir of Indian theses. Retrieved from <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>
5. Delhi Public Library. Services and initiatives. Retrieved from <https://dpl.gov.in>
6. Anna Centenary Library. Library services. Retrieved from <https://www.anna-library.in>